

כתובת המשקוף של בית־הכנסת העתיק בכפר־נבוריא

מאת

נ. אביגד

המשקוף של בית־הכנסת העתיק בנברתין שליד צפת, הוא כפר־נבוריא שבתלמוד, נדון בפרסומים רבים על האמנות והאפיגראפיה היהודיות. הוא מצטיין בעיטור מרכזי של מנורת שבעת הקנים, וכן ידועה הכתובת עליו, שלמרות אותיותיה הבולטות לאורך כל השורה לא פוענחה עד היום. המשקוף נתגלה בשנת 1860, ומאז בדקוהו וחקרוהו חוקרים שונים. לראשונה נזכרה הכתובת על־ידי החוקר הצרפתי רינאן¹, שפרסם העתק של טפוסת־נייר (squeeze) ממנה, בלא שניסה לקרואה. קונדר וקיצ'נר², ואחריהם מקאליסטר ומאסטרמן³, השתדלו להעתיק את הכתובת, אך ללא הצלחה יתירה. קוהל וואנציגר⁴, החוקרים המובהקים של בתי־הכנסת הגליליים, פרסמו ב־1916 תצלום טוב למדי של המשקוף. הם נמלכו בדעתו של לידנברסקי, האפיגראף הנודע, אבל, כפי שנמסר, לא עלה בידיו להגיע לקריאה סבירה של הכתובת⁵. אף דאלמן⁶ התקין טפוסת־נייר הכתובת וניסה לפענחה — ושוב ללא תוצאות. לדבריו, נפגמו האותיות על־ידי פעולת הגשמים, ואילו אחרים ראו את מקור הקושי בעובדת שחיקתם של פני־האבן. וכך נרשמה הכתובת בקורפוסים של קליין⁷ ושל פריי⁸ כמספר סידורי בלבד, בתוספת הערה: "אינה ניתנת לקריאה".

E. Renan, *Mission de Phénicie*, Paris 1864, p. 77, pl. LXX, 5A-B (1)

The Survey of Western Palestine, London 1881, Memoirs, I, pp. (2

243-244

PEF QSt, 1907, p. 121 (3)

E. Kohl — C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig (4

.1916, p. 103, fig. 196; ראה גם: גודאינף (להלן, הערה 13), ציור 518.

(5 קוהל־ואנציגר, שם, עמ' 103, הערה 1.

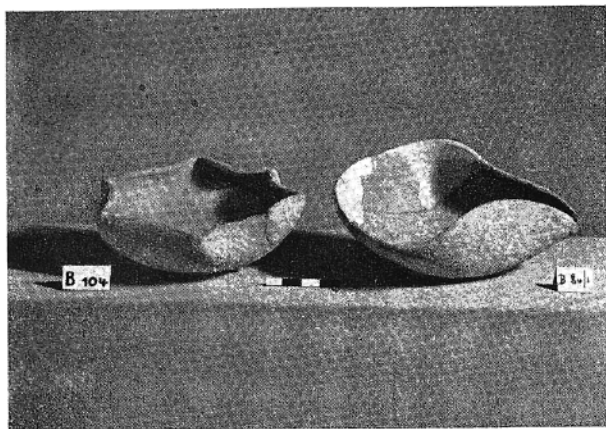
S. Klein, *Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptionum*, Wien- (6

Berlin 1920, p. 81, n. 1

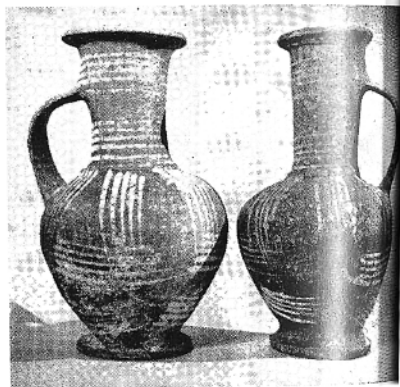
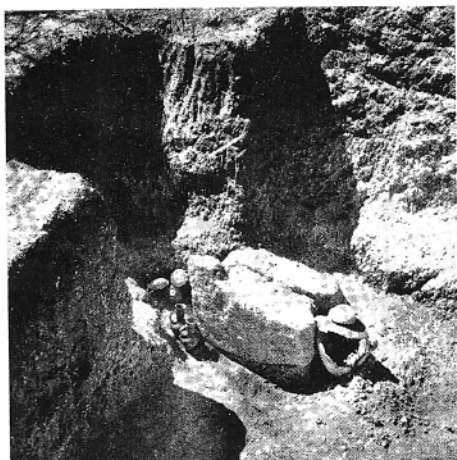
(7 קליין, שם.

J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Indicarum*. II, Roma 1952, (8

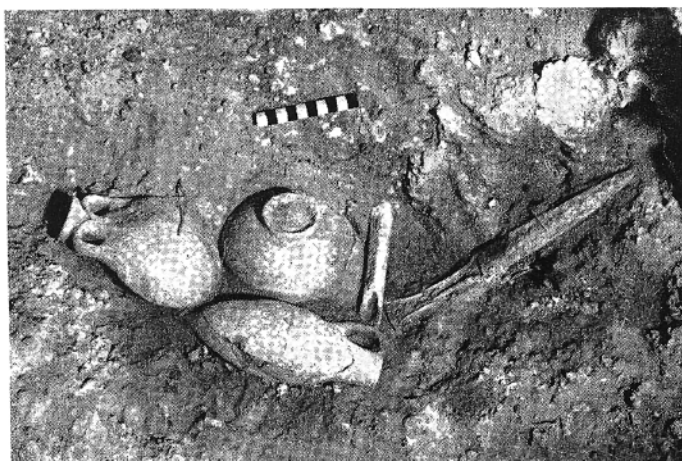
no. 977

2

4

ב' טיפוס מצרי. תקופת
 הברונזה המאוחרת א'.
 דלת מן הזמנה, תקופת
 הברונזה המאוחרת א'.
 "בילביל" מן הקבר
 תקופת הברונזה המאו
 רת ב'.
 דלת מתקופת הברונזה
 המאוחרת ב'.
 גלים באתר מן הקבר

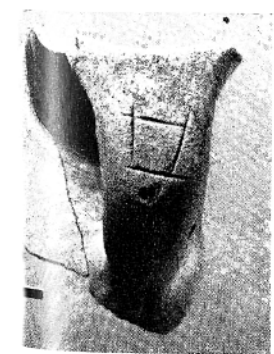
חפירות תל מור

2. ראש של כלי זואומורפי מסוג כלי בסיס טובעת

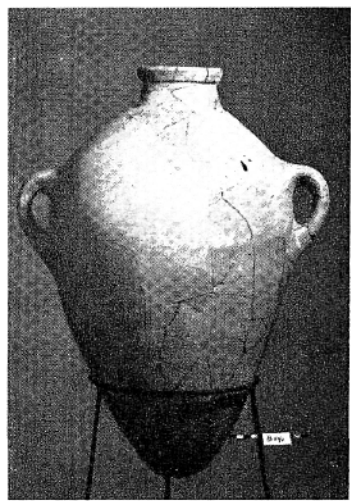
2. הרפושית מצרית, השושלת 18

[למאמרו של 19]

1. קיר מבנין המחסנים, תקופת הברונזה המאוחרת ב'

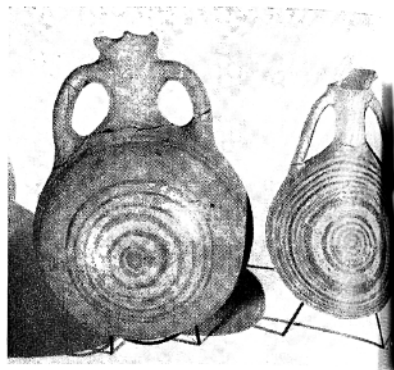

4. קנקן מבנין המחסנים, תקופת הברונזה המאוחרת ב'

5. ידית של פך ועליה הרוחים סימנים בכתב קיפררמינואי, סוף תקופת הברונזה.

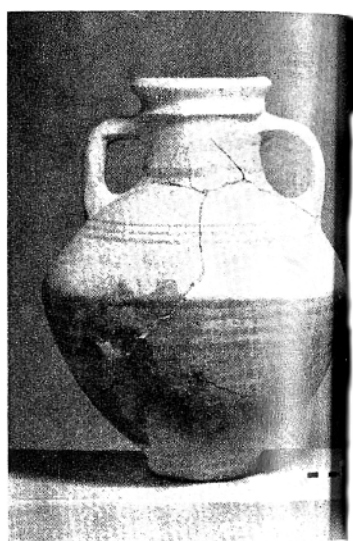
2. ראש פסל חיה, תקופת הברזל א'.

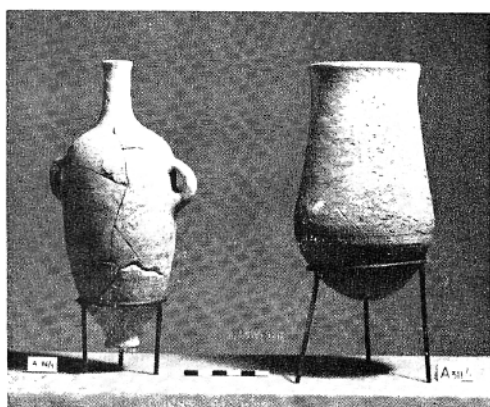
1. צפחות, תקופת הברזל א'.

4. כד מטיפוס מצרי, תקופת הברזל א'.

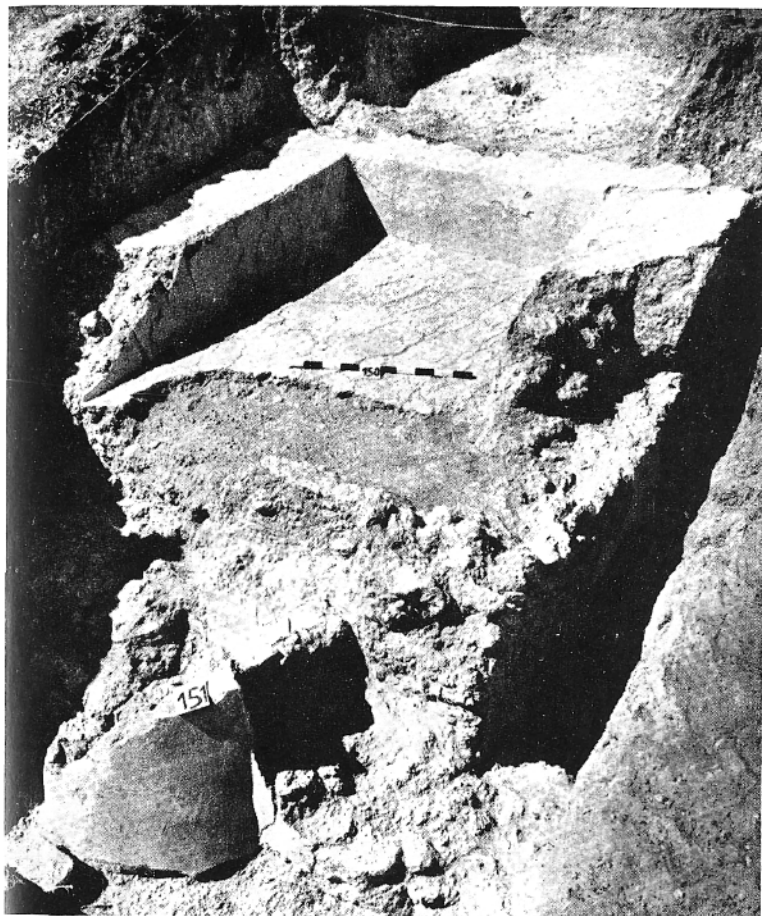
3. אמסורה, תקופת הברזל א'.

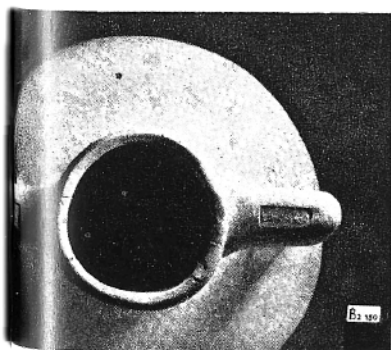
כלים מטיפוס מצרי, תקופת הברזל א'
[למאמרו של מ. דותן]

5. שבר מכד פלשתי

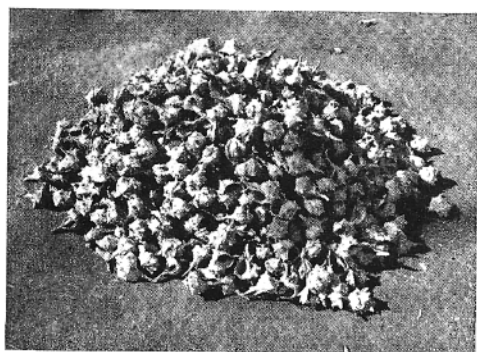

1. מתקני הצביעה מן התקופה ההלניסטית

3. אמפורה מרודוס, על הידיות טבועות 'תומא'

[למאמר שלי]

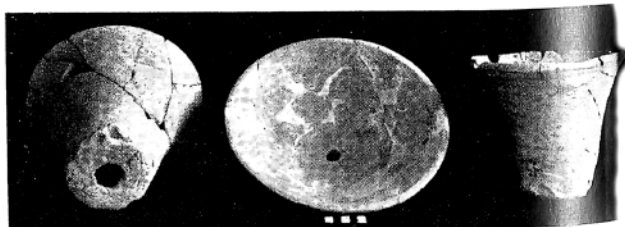
2. קבוצת חלונות ארגמן

חפירות יפו 1958

1. שתי אבני המזוזה הימנית
של שער מצודת יפו בהן חקור
קים תארייו של רעמסס הב',
מלך מצרים

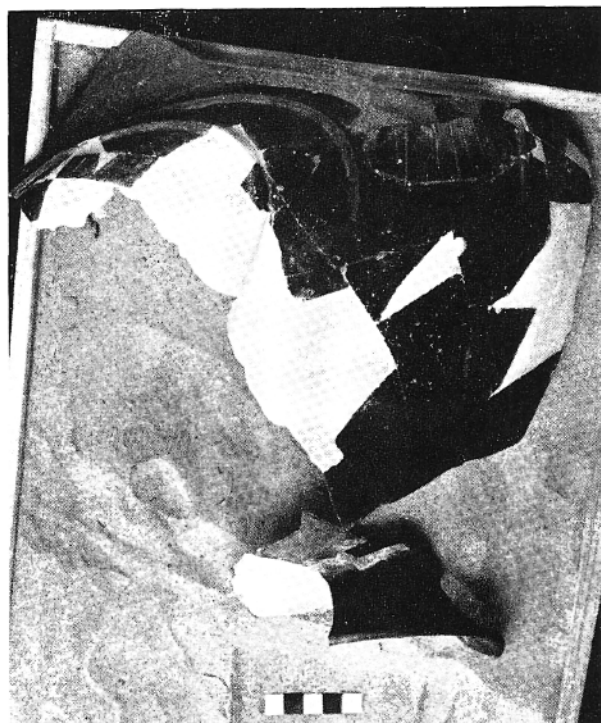
2. כלייחרס מן המאה הי"ד
לפסה"ג

[למאמרו של י. קפלן]

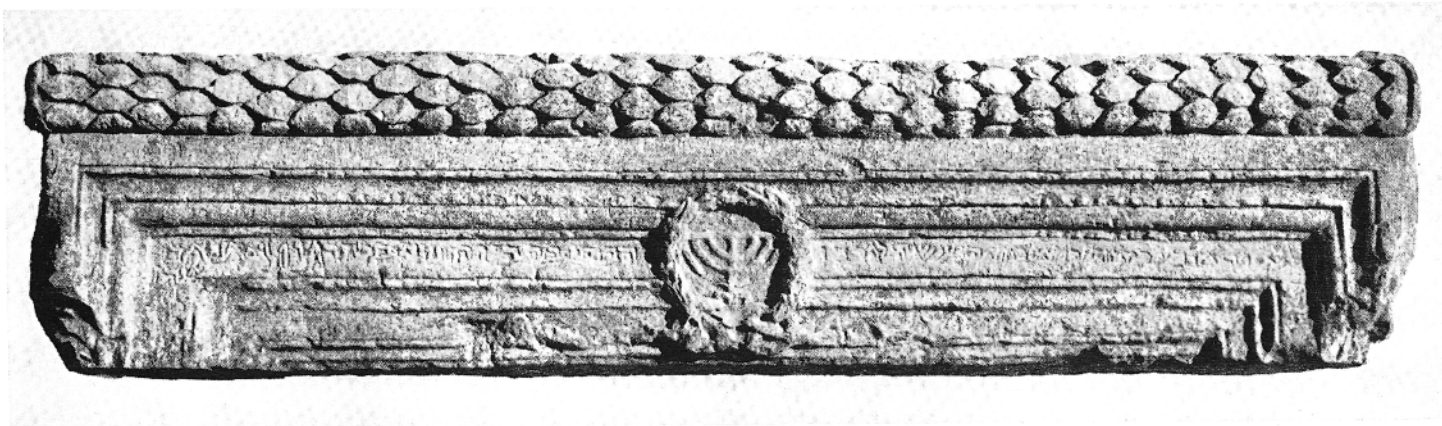

1. קטע מחומת לבני טין (תקופת הברונזה התיכונה ב')

2. שברי כד יבוא מקפריסין (המאה הט"ו לפסה"ב)

[למאמרו של י. קפלן]

המשקוף של בית הכנסת העתיק בכפר נבוריא

[למאמרו של נ. אביגד]

1. "למספר ארבע מאות ותישעים וארבע שנה לחרבן"

2. "הבית נבנה בשרר חנינא בן ליזר ולוליאנא בר יחדן".

כתובת המשקוף של בית הכנסת העתיק בכפר נבוריא

[למאמרו של נ. אביגד]

אשתקד, בשעת ביקורי בבית-הכנסת של נברתי⁹), מצאתי את המשקוף לפני הכניסה, כשהוא מונח במהופך, ופניו צפונה, כפי שתיארוהו קוהל וואצינגר בתרשים שלהם (ציור 1). לאחר בדיקה נוכחתי לדעת, שאף-על-פי שהכתובת ניווקה במידה מסוימת, אין יסוד לראותה כפגומה ללא תקנה. למזלנו, היא לא היתה חשופה לפעולת ההרס של הגשמים העזים, אבל תנוחתה של האבן הקשתה על קריאת הכתובת באתר. לפני זמן-מה התקנתי טפוסת-גנייר מן הכתובת, ובעקבות עיון יסודי בה נתחוויר לי תכנה. התברר, שאין היא ערוכה לפי הנוסח המקובל בכתובות של בתי-הכנסת בארץ-ישראל, ועל-כן נודעת לה חשיבות מיוחדת. ביזמתו של הפרופ' ב. מזר, נשיא האוניברסיטה העברית בירושלים, הועבר המשקוף אל בניין המחלקה לארכיאולוגיה של אוניברסיטה זו¹⁰), ובו הושלמו הבדיקות של הכתובת וניתן לצלמה כראוי¹¹).

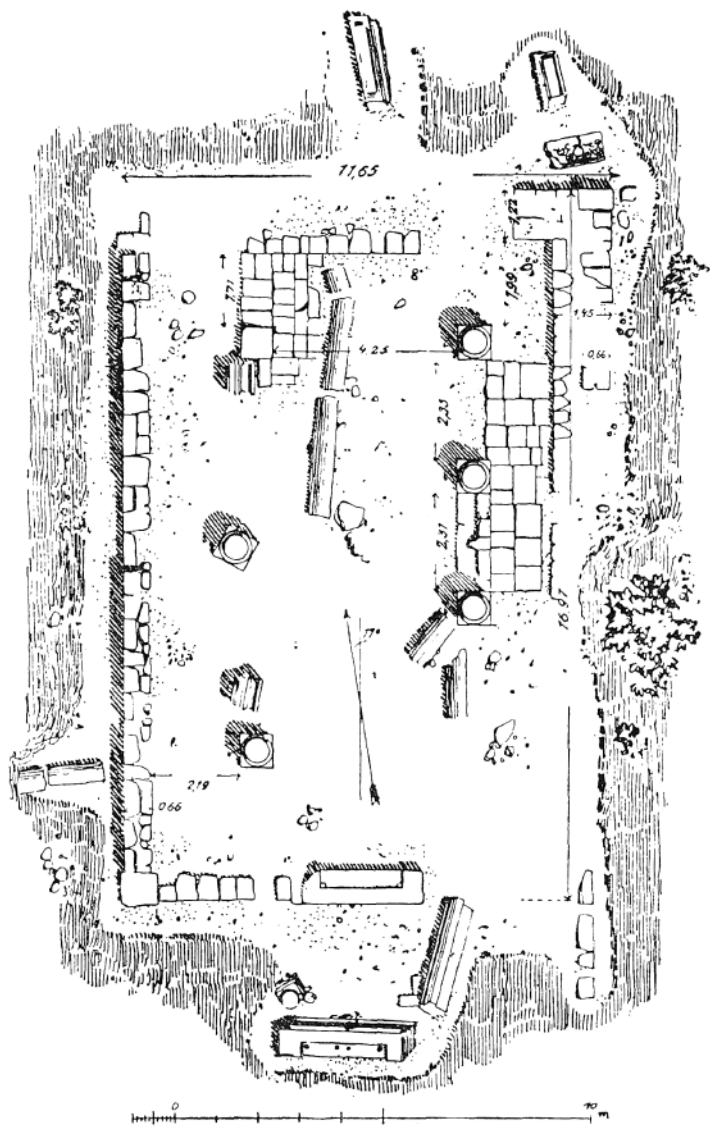
ה מ ש ק ו ף (לוח ט"ו)

המשקוף עשוי אבן-גיר לבנה. ארכו 2.80 מ', גבהו 0.64 מ' ורחבו 0.72 מ'. בתחתיתו נמצאות שתי פותות ושתי גומות-ברית, המעידות שהמשקוף היה מונח מעל פתח, שרחבו 1.90 מ' ושנסגר בלת-דפיים. הפרופיל המכויר של המשקוף (ציור 2a) מורכב משלוש רצועות (*fasciae*), שהתחתונה שבהן היא מנוונת ביותר, ולסירוגין — מקערויות בלתי-מושלמות (צורות מנוונות של ה- *cyma reversa*). הוא נמשך בקערור ובאובולו ומסתיים למעלה בפס. החלק העליון של האבן עשוי בצורת אפריו קמור דמוי-טורוס, שגבהו 0.16 מ', והוא מקושט בדגם של עלי-דפנה או של קשקשים. דגם מעין זה נמצא בשני קצותיו של האפריו, הפונים אל הקיר (ציור 2b). משקופים דומים, בעלי אפריו מעוטר, אפייניים הם לרבים מבתי-הכנסת שבגליל, ודגם הקשקשים מופיע בכפר-ברעם ובגוש-חלב. בדרך-כלל מייחסים בתי-כנסת אלה לתקופה

9) מר עמרם מקובר, המפקח על הייעור של הקה"ל באזור ביריה שליד צפת, ליווני בשעת סיורי והושיט לי את מלוא עזרתו בבדיקת המשקוף ובהעתקת הכתובת. הנני מביע לו בזה את תודתי החמה ביותר.

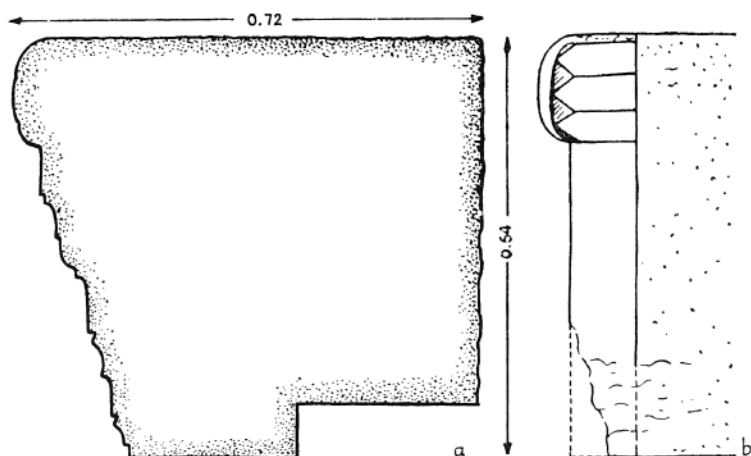
10) העברת המשקוף בוצעה בהסכמתו האדיבה של אגף העתיקות שליד משרד החינוך והתרבות.

11) התצלומים המתפרסמים כאן הם מעשיידי מר אריה וולק.

צ'ור 1. תכנית בית הכנסת לאחר הפירתו. ראה למטה המשקוף המהופך.
 (לפי קיהל—ואצינגר)

כתובת המשקוף של בית-הכנסת העתיק בכפר-גבוריא

ציור 2. חתך ומראה מן הצד של המשקוף

הרומאית המאוחרת, הואיל וסגנון-הבנייה שלהם קרוב לסגנון הסורי-רומאי של המאה השלישית לספה"ג⁽¹²⁾.

מרכזו של המשקוף מקושט בתבליט של מנורת שבעת הקנים, המוקפת זר. סרטי הזר קשורים בקשר "הרקולס", שהוא אפייני לעיטורי הבניינים היהודיים. משקוף זה, שבו מופיעים המנורה והזר כמוטיב משולב, הוא יחיד במינו בכלל המשקופים של בתי-הכנסת⁽¹³⁾.

הכתובת (לוח ט"ז; ציור 3)

הכתובת חקוקה בשורה אחת, לאורך הרצועה השלישית של המשקוף, משני צדי הזר. מחוסר מקום נמצאת התיבה האחרונה לבדה, מתחת לקצה השורה, בסופה. שני חלקי הכתובת שווים בארכם: 1 מ', בערך, כל אחד. גבהן הממוצע של האותיות הוא 3 ס"מ, פרט לכמה מן המלים האחרונות, שאותיותיהן גדולות יותר.

הכתובת מגולפת בעיקרה בתבליט שטוח. קווי-ההיקף של האותיות חרוזים, ואילו גוף האותיות נשאר במפלס עם פני-האבן. נראה הדבר, שהגלף לא היה מומחה במלאכה מסובכת זו. האותיות צפופות ביותר, ולעתים במידה כזו, שקשה לקרוא.

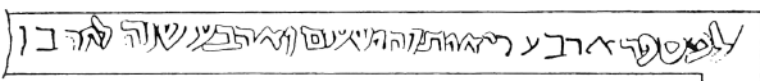
(12) בשאלת התאריך השווה: קוהל-ואצינגר, שם (למעלה, הערה 4), עמ' 204

ואילך.

(13) בעניין הופעתו של מוטיב זה במקומות אחרים — ראה: E. R. Goodenough,

כתובת המשקוף של בית־הכנסת העתיק בכפר־נבוריא

שיטת העיבוד של האותיות בחלקה הראשון של הכתובת, בצדו הימני של הזר, אינה אחידה. בשני מקומות נפסק הגילוף בתבליט, והאותיות הותקנו בחריטה רגילה. בחלקה השני של הכתובת, בצדו השמאלי של הזר, עשויה היא בתבליט עד סופה. בדרך־כלל קיימת כאן אחידות בסגנון של כתיבת האותיות, אלא שבמפתיע חל שינוי לרעה בגדלן, בחלוקתן ובצורתן של שלוש המלים האחרונות. לפי השינויים התדירים בעיבודן ובסגנון של האותיות יש מקום להניח, שידיים שונות עסקו במלאכה. בולטת לעין המלאכה הגרועה של הכתיבה לעומת העיבוד האמנותי הנאה של המשקוף.

0 10 20 cm.

ציון 3. פאכסימילה של הכתובת, מחולקת לשתי שורות.

וזו נוסח הכתובת:

למספר ארבע מאות ותישעים וארבע שנה לחרבן
הבית ניבנה בשרר חנינא בן ליזר ולוליאנא בר יודן

התיבה הראשונה "למספר" מגולפת בתבליט, והמ"ם פגומה מאוד. הקו האלכסוני, הנמשך מן הכתף של הלמ"ד לצד ימין כלפי מעלה (אינו נראה בתצלום), הוא מקרי. כרגיל, אין המלה "למספר" באה לפני תאריך, והיה טבעי יותר, שבמקומה תבוא המלה "בשנת", או — ואפשרות זו עדיפה — שתי המלים "למספר שנים". והשווה עזרא ד, ה: "למספר ימים שלוש מאות ותשעים יום".

במלה השנייה ("ארבע") חל שינוי בשיטת הכתיבה, והאותיות בה חרותות בקווים רגילים. המ"ם שבתחילתה של המלה "מאות" חרותה, אך משום־מה לא נשלמה חריתה. והוסיפו לה ראש בתבליט. גם המשך התיבה

Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, III, New York 1953, nos. 571, 574, 584, 592, 629

והמלים שלאחריה עשויים בתבליט. המלה "תישעים" לא נשתמרה יפה, אבל אפשר לקרוא בה את כל האותיות. יש לציין את הכתיב המלא של תיבה זו. המלה הבאה "וארבע" וכן התיבה "שנה" ברורות מאוד. המלה האחרונה בחלק זה של הכתובת ("לחרבן") מגולפת בשלוש אותיותה הראשונות בתבליט, ואילו שתי האותיות האחרונות חרותות בקווים רגילים. הרי"ש מטושטשת מאוד.

דומה, שבמלה "לחרבן" מסתיים חלק זה של הכתובת, המכיל את התאריך, אם לא נמשיך בתיבה הראשונה של החלק השני, ונקרא: "לחרבן הבית". אך מאחר שהמלה "הבית" דרושה שם לצורך התחביר המושלם — יש להניח, שלפנינו מקרה של הפלוגראפיה. "הבית" משמעו כאן "בית-המקדש", וכוונת הכתוב היא: לחורבן בית-המקדש.

חלקה השני של הכתובת פותח במלה "הבית", שמשמעותה כאן: "בית-הכנסת". המונח "הבית" במקום "בית-הכנסת" מופיע כאן לראשונה בכתובות ארץ-ישראל, אך יש לו מקביל קרוב — "הדין ביתה" — בכתובת-הבניין הארמית של דורא-אברופוס¹⁴. כמו-כן נמצא הוא בתרגום יווני οἶκος בכתובות של בית-כנסת בחוף-לארץ¹⁵. המלה הבאה "ניבנה" ראויה לציין בשל הכתיב המלא שלה. היא וקודמתה "תישעים" הן דוגמות מובהקות לכתיב, שהיה נהוג במידה מרובה בספרות התלמודית.

המלה "בשרר" היא המלה היחידה בכתובת, המעוררת בעיות והטעונה בדיקה יסודית. האות הראשונה (בי"ת) בולטת וברורה, ואילו האות השנייה פגומה, אבל קווי המיתאר שלה נשארו בעינם. מיתאר זה וכן כמה סימנים אחרים מגבילים את אפשרויות הקריאה לכמה אותיות בלבד, והן: ט, ס, פ ו-ט, שהאחרונה בהן (ט) היא הנראית ביותר. שתי האותיות הבאות אחריה נשתמרו יפה, ויש לקראן רי"ש, אם כי האות השנייה עשויה להיות גם דל"ת. אם נשקול את כל האפשרויות של צירופי האותיות, הרי הקריאה "בשרר" נראית כסבירה ביותר. חברי באוניברסיטה העברית, שעמם שוחחתי על העניין, מחולקים בדעותיהם בשאלת קריאתה של המלה הנדונה, אם בְּשָׁרָר או בְּשָׁרָר. במקרה הראשון משמש המקור של הפועל; ואף-על-פי שצורה זו קדומה היא מדי לגבי התקופה, שאנו עומדים בה, אין להוציאה

C. H. Kraeling, *The Synagogue*, New Haven 1956, p. 263 (*The Excavation at Dura-Europos*, VIII, 1)

S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien 1922, pp. 15, 25 (15)

מכלל אפשרות; לעומת זה מורכבת הצורה השנייה ממלת היחס "ב" והשם "שָׁרַר", והיא מתקבלת יותר על הדעת. דומה, שבעברית שלאחר התלמוד נאה למלה "שָׁרַר" שתבוא במקום "שָׁרְרָה" או "שָׁרְרוּת". לעתים קרובות באה המלה "שררה" בספרות התלמודית בזיקה למשרה ציבורית, למשל: "אין עושין שררה על הצבור בממון פחות משנים" (שק"ה, ב); "רוצח שגלה וכו' לא היה חוזר לשררה שהיה בה" (מכות ב, ח). על פקיד בית־הכנסת נאמר: "אפילו חזן הכנסת אינו נוטל שררה לעצמו" (בר"ר, עט). אף־על־פי שבמימרות הנ"ל אינה מופיעה הצורה המקוצרת "שרר", אלא "שררה" בלבד — נראה לנו, שעל־פיהם מתפרשת התיבה "בשרר" במשמעות: "בעת כהונתם של...". חנינא בן ליזר ולוליאנא בר יודן תפסו, כנראה, משרות חשובות בבית־הכנסת, שנבנה בהנהלתם. חנינא ויודן הם שמות שכיחים. "ליזר" הוא קיצורו של אליעזר. ידועים גם הקיצורים: ליעזר ולעזר. לוליאנא היא צורה ארמית של לוליאנוס, שהוא שיבוש עממי של יוליאנוס¹⁶. בכתובת מאוחרת מירושלים נמצא השם "לוליאנא", אך מבחינה פאליאור־גראפית אין הדבר בטוח¹⁷. אין משום הפתעה בשימוש ב"בן" העברי בצד ה"בר" הארמי. שכן כבר נתקלנו בו במקומות אחרים¹⁸.

מבחינה פאליאוגראפית אפשר לקבוע, שהאותיות ברובן הן בעלות צורה רגילה, ואין בהן סימנים מיוחדים שיעידו על תאריך מאוחר מן המאה השישית לספחה"נ. כאמור למעלה, חל שינוי פתאומי בסוף הכתוב, כשידיים אחרות המשיכו במלאכה. שתי הלמ"דים של "לוליאנא" שונות בתכלית מן הלמ"דים הקודמות. הראשונה בהן נראית כקודמתה של כתב רוטט מאוחר מאוד. לנוסח הכתובת נמצאת מקבילה קרובה ומאלפת ביותר בכתובת הבניין של בית־הכנסת בדורא־אברופוס¹⁹, שזמנה 244—245 לספחה"נ. אותה כתובת, הכתובה ארמית על רעף של תקרה והנשנית בחלקה על רעף שני — פותחת בזה הלשון:

הדין ביתה אתבני בשנת חמש מאה חמשין ושית דאינין שנת תרתן
לפלפוס [יוליוס] קסר בקשישותה דשמואל כהנה בר ידעי ארכון
ודקמו על עיבירה הדין אברם גיזברה ושמואל (בר) ספרה וגו'.

M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli* (16
etc., New York 1950, s. v.

(17) פריי, שם (למעלה, הערה 8), מס' 1397.

(18) שם, מס' 1351 b.

(19) Kraeling, שם (למעלה, הערה 14); פריי, שם, מס' 828 a-b.

לצורך הקבלה נחזור ונעתיקנה, אגב העברת התאריך לראשה:

בשנת חמש מאה חמשים ושית דאינין שנת תרתן לפלפוס [יוליוס]
קסר. הדין ביתה אתבני בקשישותה דשמואל כהנה בר ידעי ארכון
וכו'.

תרגומה לעברית: "בשנת 556, שהיא השנה השנייה לפילופוס (יוליוס)
קיסר. הבית הזה נבנה בקשישותו (זמן כהונתו כזקן העדה) של שמואל הכהן
בן ידעיה הארכון, והעומדים על המלאכה: אברם הגזבר ושמואל (בר) ספרה,
וכו'".

הדמיון בין כתובת דורא לבין זו של נברתין ברור הוא, הן במינוח והן
בניסוח. יש בהן תאריך לפי ספירה מסוימת והצהרה על בניית "הבית" בימי
כהונתם ובפיקוחם של נכבדי בית־הכנסת ופקידיו. בכתובת דורא נזכרים
תאריהם של הנכבדים, ואילו בנברתין מופיעים הם סתם כנושאי משרה.
המלה "בקשישותה" שבכתובת דורא, הבאה לציין את מועד בנייתו של הבית,
משמשת חיזוק להשערתנו, שיש לפרש את המלה "שרר" במשמעות "משרה"
ושררה. נראה, ששתי הכתובות ערוכות לפי נוסחה מקובלת בכתובות־זכרון
בבניינים ציבוריים. נוסחה זו נדירה בבתי־הכנסת בארץ־ישראל, אך היא
שכיחה בסוריה, הן בבנייני עכו²⁰ והן בבניינים נוצריים²¹.

ברוב כתובות־הזכרון שבבתי־הכנסת בארץ־ישראל נזכרות בניית חלק
של בית־הכנסת או הענקת תרומת־כסף. כתובות אחרות, המעידות על בניית
בתי־כנסת שלמים, הן: הכתובת היוונית שנמצאה בעופל²¹, ואולי גם
הכתובת הארמית מאם־אל־עמד²². בראשונה נזכר הארכיסטנאגוס, בעוד
שבשנייה מופיעים החזן ואחיו כבוני בתי־הכנסת.

W. K. Prentice (ed.), *Greek and Latin Inscriptions, Syria*, III B, (20
Nos. 1003, 1119
(21) פריי, שם, מס' 1404.

(22) ראה: נ. אביגד, כתובת ארמית מבית־הכנסת העתיק באם־אל־עמד שבגליל,
ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, יט (תשט"ו), עמ' 183—187; והשווה
במיוחד הנוסח האנגלי המתוקן של מאמר זה, העומד להופיע בקרוב ב־
Bulletin, III, Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues
ע' גם: ישעיהו זנה, כינויי בית הכנסת, תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 557. דברי ד"ר
זנה (שם), כאילו מייחס אני את הכתובת הנ"ל למאה השנייה — בטעות יסודם.

ב ע י י ת ה ת א ר י ך

הכתובת, שאנו דנים בה, היא הראשונה והיחידה, שנמצאה עד עכשיו בבית-כנסת בגליל, שיש בה תאריך. הכתובת האחרת המצוינת בתאריך היא כתובת-הפסיפס שבבית-אלפא (מימי הקיסר יוסטין)²³). למותר להעיר, שהתאריך שבמשקוף מתייחס לחורבן הבית השני, ולא הראשון. תאריכים לפי חורבן בית-המקדש נמצאו גם על שלוש מצבות-קבר בצווער, בדרום ים-המלח²⁴). הן מהמאות הרביעית, החמישית והשישית לספה"ג.

התאריך שבכתובת שלנו מעורר בעיה מיוחדת: שנת 494 לחורבן בית שני היא 564 לספה"ג. קשה להניח, שזו שנת בנייתו המקורית של בית-הכנסת בנברתין. לפי סגנון בנייתו וקישוטו, וכן על-סמך הפניית פתח כניסתו הראשית לצד ירושלים, יש לייחס בית-כנסת זה לקבוצת בתי-הכנסת הגליליים הקדומים, שבהתאם לדעה המקובלת הם מן התקופה הרומאית המאוחרת, כלומר בין סוף המאה השנייה לאמצע המאה הרביעית לספה"ג. ואם כי תאריכים אלה ניתנים להזזה קלה לכאן או לכאן, הרי בכללם מבוססים הם על הקבלות לבניינים סוריים, שרשומים עליהם תאריכים, וכן על שיקולים היסטוריים. זוהי התקופה, שבה שגשגו הקהילות היהודיות בגליל והיה בכוהן להקים בנייני-ציבור מונומנטאליים. כ־ *terminus ante quem* לגבי אחד מבתים כנסת אלה, היינו, זה של כורזין, משמשים דברי אבסביוס, שראה את המקום בחורבנו בתחילת המאה הרביעית לספה"ג.

אין אפשרות לייחס את המשקוף המעוטר שלנו, וכן את הקרובים לו בסגנונם בכפר-ברעם, בגוש-חלב ובמקומות אחרים, לסוף המאה השישית. אלא-אם-כן מוטעים הם ביסודם כל המושגים בעניין סגנון הבנייה וקביעת זמנם של בתי-הכנסת. בתי-הכנסת בארץ-ישראל מהתקופה הביזאנטית בנויים בסגנון אחר בתכלית.

אנו נאלצים אפוא להסיק, שהכתובת אינה בת-זמנו של המשקוף עצמו, אלא תוספת מאוחרת. מעניין לציין, שרינאן, שפרסם את הידיעה הראשונה על הכתובת, הגיע למסקנה דומה, תוך הסתמכות על נימוקים שונים. הוא שיער, שמבחינת גילופה בתבליט קרובה הכתובת שלנו לכתובות ערביות

(23) פריי, שם, מס' 1165.

(24) א. ל. סוקניק, מצבות יהודיות מצער, קדם, ב, (תש"ה), עמ' 83—88.

וסוריות, והוא ייחס אותה למאות ה"ב—הי"ג לספּה"נ. לעומת זה לא ייחס את עיטורי המשקוף לאותה תקופה²⁵). ואף־על־פי שרינאן, שתכנה של הכתובת לא היה ידוע לו, איחר את זמנה יתר על המידה, הרי צדק, בעיקרו של דבר, כשהבחין בה שתי תקופות נבדלות לפי סגנון העיטור והכתב.

אם נכונה היא השערתנו, שהכתובת היא תוספת מאוחרת, הרי אין לראות בה כתובת־בניין מקורית, אלא כתובת־זכרון לבנייה מחודשת, או לשיקום של בית־כנסת קדום. לצערנו, אין להביא ראיות לכך מתיאור השרידים המועטים של קוהל וואצינגר; אולם עם זה יש לציין, שבשני בתי־כנסת גליליים אחרים — אס־אל־עמד וארבל²⁶ — שרדו סימנים לשיפוצים מאוחרים. בראשון קבועה רצפת־פסיפס מעל לרצפת־האבן המקורית. קוהל ווא־צינגר העלו השערה, שתיקונים אלה הם מן המאה החמישית, אולם לאור העדות החדשה שבידינו אפשר לייחס גם שיפוצים אלה לזמן בנייתו מחדש של בית־הכנסת בנברתין.

נראה הדבר, שבמאה השישית היו נוהגות קהילות הגליל להקים מחדש בתי־כנסת עזובים או ישנים ולשוב ולהשתמש בהם. אפשר היו אנוסים לעשות כן מחמת גזירותיו של השלטון הביזאנטי, שאסר על בניית בתי־כנסת חדשים. אמנם לא תמיד החמירו בגזירה זו, ובכמה מקומות נבנו בתי־כנסת צנועים בחיצוניותם (בית־אלפא, חמת־גדר, נערן וכו'), אך קשה להניח, שבימיו האחרונים של יוסיטיניאנוס קיסר דווקא, הידוע ביחסו העוין כלפי היהודים, ייבנה בית־כנסת חדש מסוגו של בית־הכנסת בנברתין, שהוקם מאבני־גזית והצטיין בהידורו החיצוני.

יוצא אפוא, שאף שיקולים היסטוריים מסייעים להשערה, שהכתובת שלנו היא כתובת־זכרון לבנייה מחודשת או לשיפוץ, ולא לבנייה ראשונה. נוסף על ערכה הארכיאולוגי והאפיגרפי נודעת לכתובת זו חשיבות מרובה בתולדות הקהילה היהודית בגליל בתקופה הביזאנטית, הואיל והעדות הספרותיות והארכיאולוגיות בתחום זה הן דלות ביותר. לפנינו עדות אפיגרפית מרעפת לרציפותם או חידושם של חיי הקהילה היהודית בגליל העליון בפרק מאוחר של השלטון הביזאנטי. היינו, בסוף המאה השישית לספּה"נ.

25 רינאן, שם, הערה 1.

26 קוהל־ואצינגר, שם (למעלה, הערה 4), עמ' 65, 67, 74.